

**ЙЕРЕЙ АВРАМ ДИМИТРИЕВИЧ –
ЕДИН КНИЖОВНИК ОТ КАРЛОВО
И НЕГОВОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО***

Събина Вълчанова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**PRIEST AVRAM DIMITRIEVICH –
A MAN OF LETTERS FROM KARLOVO
AND HIS CULTURAL HERITAGE**

Sabina Valchanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The research is dedicated to professor Vassil P. Vasilev and to an article by him from 1976 about the works of Priest Avram Dimitrievich. The following paper suggests a special feature of the dating in Priest Avram's marginal notes as an additional criterion for determining his authorship.

Key words: Priest Avram Dimitrievich, Krastyo Grammatik, 17th century, service menaion, marginal notes, dating

През 1976 г. в бр. 7 на списание „Славяни“ бъдещият тогава доцент Васил Василев публикува една своя статия, озаглавена „Книжовникът от Карлово“. Статията е посветена на книжовно-преписваческата дейност на йерей Аврам Димитриевич, на неговата личност, която изпълва със смисъл думи като творец, книжовник и учител, какъвто беше за мен самият доц. Васил Василев. Още повече че личността и дейността на йерей Аврам Димитриевич трайно застават във фокуса на неговите научни интереси, и по-конкретно авторството на Троянския дамаскин, което той приписва именно на йерей Аврам Димитриевич и което влиза в тематиката на дисертационния му труд¹.

---

* Тази публикация се издава благодарение на финансовата подкрепа в рамките на проект ФЛ 005 „Славянските ръкописи в ПНБ „Иван Вазов“ – лексикални извори за българската езикова история“ към НПД, ПУ „Паусий Хилендарски“.

За самия йерей Аврам Димитриевич данните са оскъдни. От негова приписка знаем къде е живял: въ области пловдивскыѣ покрѣилѣ старѣ планинѣ селѣ свшица, именъемо касѣба карлово. Може би това е и родното му място. Не знаем кога е роден. Доц. Васил Василев се спира на 1630 г. с цялата условност на датирането без по-конкретна и близка по време безспорна информация (Василев 1976: 29). Повечето от изследователите му също се обединяват около тезата, че е роден около 1620 г. – 1630 г., съдейки само по годините на най-активната му дейност. Боньо Ангелов обаче в книгата си „Из историята на старобългарската и възрожденската литература“ посочва като първи ръкопис на йерей Аврам Димитриевич Псалтир от 1638 г., № 5 от сборката на Пловдивската библиотека „Ив. Вазов“ (Ангелов 1977: 139). Факт, който поставя много въпроси, тъй като прави невъзможна негова рождена дата около 1630 г. – само осем години по-рано. От името, с което подписва бележките си с бързопис „Аврам йерей син Димитриевич“, знаем, че е свещеник (йерей). Боньо Ангелов предполага, че е син на знатен жител на тогавашното селце Сушица (днес част от Карлово) в полите на Стара планина – може би заможен търговец. Неофициални и неподкрепени с доказателства тълкувания извеждат второто му име от евентуален сръбски произход, като най-вероятно се основават и на така наречената сръбска редакция на преписите му², която Беньо Цонев въвежда при представянето им в описите на ръкописите от Пловдивската библиотека и Народната библиотека в София. Васил Василев в цитираната по-горе своя статия формулира широко застъпваното днес мнение, че бащини имена с наставка *-ич* са доста често срещани сред българите през XVI – XIX век, без това да бъде свързвано с чужди традиции. Всъщност обаче интерес би трябвало да буди не толкова „особеното“ предполагаемо бащино име, колкото фактът, че един духовник от XVII век в свои преписки избира да се представи наред с духовния си сан и със своето светско фамилно име – факт, нетипичен за литературата и века. На фона на известните ни преписвачи от това време, които записват за себе си определения като даскал, граматик, поп или, най-вече, оформят като втори имена производни от топоними, изключение правят някои от католическите

¹ Василев, В. *Троянски дамаскин – български паметник от XVII в. (Към характеристиката на писмеността на ранния новобългарски период)*. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1979.

² Маньо Стянов прави такова предположение относно произхода на Кръстьо Граматик (вж. Стоянов 1954: 262).

свещеници, свързани с първите печатни български книги, като Петър Парчевич и Филип Станиславов. Това явление обаче не се заключава само в рамките на католическата традиция. Потвърждение откриваме век по-рано, през 1570 г., когато Яков Крайков, в изданието от него Молитвеник, се определя като „Крайков син“ от Македония.

Знаем повече за времето, в което живее и през което се оформя като книжовник. Това е период на бурни събития – период на войни на Турция с Европа, период на бунтове и въстания на българите около Чипровци и на погроми в Родопите, които имат своето косвено отражение върху съдбата и развитието на йерей Аврам Димитриевич, както и върху оформянето и развитието на книжовните средища около Тетевен, Карлово, Сопот, Аджар (днес с. Свежен) и Куклен. Името на йерей Аврам Димитриевич се свързва трайно с Аджарското книжовно средище, което през XVII век достига своя разцвет. По това време с Аджар са свързани имената на книжовници като: 1. поп Живко от 1630 г., за когото в открития през 60-те години на XX век сборник „Летописни бележки“ се съобщава, че е превел от старогръцки няколко книги и който най-вероятно е преподавал в съществуващото през 1630 г. в Аджар българско училище³; 2. поп Йовко, родом от Етрополе и най-вероятно дошъл от Етрополския манастир „Варовитец“, който пише в село Аджар познатия на науката Часослов от 1634 г. (в Археологическия музей в София, № 3109); 3. даскал Недялко, подписващ се още и като йерей Недялко – преписвача на Четвероевангелие от 1652 г. (в Археологическия музей в София, № 3109) – ръкопис с твърде интересна и бурна история; Боньо Ангелов предполага, че даскал Недялко е и авторът на Костенечкия дамаскин, намиращ се днес в Националния църковен историко-археологически музей под № 50; 4. даскал Филип (или както се подписва в приписките – граматик Филип) – син на даскал Недялко, автор на Требник от 1685 г. (в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, № 972), Псалтир от 1685 г. (в Хилендарския манастир, № 354)⁴ (Ангелов 1977: 99 – 113).

Освен това по-общо с Карловско-Аджарската книжовна школа или понякога по-конкретно с йерей Аврам Димитриевич в науката се свързват още неподписани ръкописи като Троянския и Троянския нов дамаскин. Сходство с почерка и украсата на йерей Аврам Димитриевич показват и Рилският дамаскин, Еленският дамаскин, споменатият

---

³ *Работническо дело*, 1969, бр. 38. Цит. по: Ангелов 1971: 99.

⁴ Chilendarec, S. *Rukopisy á starotisky Chilendarské*. V Praze 1896, 74.; Стојановић, Л. *Стари српски записи и натписи*. Кн. I, Београд, 1902, 437.; Ђорђић, П. *Историја српске ћирилице*, Београд, 1971: 371. Цит. по: Ангелов 1977: 106.

вече и определян от Б. Ангелов като Аврамов Псалтир № от 1630 г., както и други ръкописи на Средногорската школа. Днес изследователите на ръкописите от XVII в. се изправят пред сериозен проблем, породен от силната калиграфска и художествена традиция на Средногорската книжовна школа и произтичащите от това сходство или почти пълна идентичност в стила на оформяне и почерка на свързаните с нея неподписани ръкописи.

Описът на Беньо Цонев в Пловдивската библиотека „Ив. Вазов“ подсказва такава почти пълна идентичност на калиграфския стил и украсата на два ръкописа: ръкопис № 45 (86) – Миней за месец септември на йерей Аврам Димитриевич, и Миней за септември № 45 (86) на Кръстьо Граматик. Аврамовият ръкопис № 49 (43) е откупуван два пъти от един и същи манастир – Сопотския, и в бурната му история се преплитат житейските пътища и на двама талантиливи книжовници. Точно той дава основание на историческата лингвистика да свърже като учител и ученик йерей Аврам Димитриевич и Кръстьо Граматик. И двамата са оставили свои приписки с бързопис по страниците му. В описа на ръкописите в Пловдивската библиотека на Б. Цонев за Миней на йерей Аврам Димитриевич за месец септември № 45 (86), е посочена погрешна година – 1668 вм. 1660 г. (Цонев 1920: 30). По-късно тази грешка се мултиплицира в немалко изследвания, които се опират изцяло на информацията на Б. Цонев, както и в последващи каталози на библиотеката. Книгата има по-нова номерация на страниците със сини арабски цифри, която е нанесена доста неточно и не отразява някои липсващи листове. Вероятно това е причината те да не са забелязани от Беньо Цонев и да не са отразени в неговия опис при представянето на ръкописа, където най-общо се споменава, че „липсват няколко средни листа“. Така например липсва заглавната страница на службата за 23 септември. Възможно е по тази причина да има и други неотбелязани в описа на Б. Цонев разминавания при номерацията на страниците.

В проучванията до този момент източниците на информация за Кръстьо Граматик са неговите приписки, както и сравнителният анализ на украсата и стила на подписаните от него ръкописи (засега са известни само минеи) с тези на йерей Аврам Димитриевич. Сравнение между служебния Миней за септември от 1660 г., под № 45 (86) на Аврам йерей Димитриевич и Миней за септември от 1696 с номер 49 (43) на Кръстьо Граматик ни изправя пред почти пълната идентичност на почерците. Главната разлика се явява украсата, която в ръкописа на Аврам йерей е по-богата, най-вече при заставките в началните

страници на службите. Така например в началото на службата, посветена на мъченик Мамант от 2 септември, при Кръстьо Граматик липсва цветна четирилентова плетеница в титулната част на страницата. Прави впечатление, че текстът при йерей Аврам Димитриевич е доста по-сбит, много по-често при Кръстьо Граматик се срещат празни полета по страниците в края на службите. Това, разбира се, дава известно отражение върху изписването на буквите и техния стил, но в никакъв случай не може да бъде определено като специфична отлика в почерка на йерей Аврам Димитриевич, тъй като подобно влияние при Кръстьо Граматик би могла да изиграе дори една твърде банална причина като липсата на време. Да припомним, че и трите датирани и подписани Кръстьови минея са създадени в рамките на две години: 1695-а – 1696-а. Началото на службата от 3 септември за свещеномъченик Антим Никоидийски отново при йерей Аврам Димитриевич е украсена с червена кръстовидна розета (в лявото бяло поле), издържана в характерния и за двамата книжовници плетеничен стил. При заглавките на службата за 5 септември при йерей Аврам отново намираме плетеница в дясното поле. Допълнителна украса под формата на малки листа и други флорални мотиви се среща на много места в ръкописа.

Сред минималните текстови различия са разминавания при ударенията, някои замени на ерове. При Кръстьо Граматик се забелязва тенденция към по-често качване над реда на окончанията или последните букви от думите: р̂а̂^н, зв̂ѣр̂ѣ^м срещу цялостното им изписване при йерей Аврам Димитриевич, но не и до степен на безспорен отличителен белег.

В белите полета на Минея за септември от 1660 г. обаче и двамата книжовници са оставили свои приписки, които, макар на пръв поглед да изглеждат изписани с еднакъв дребен бързопис, са датирани по различен начин. На л. 201а намираме подписано от Кръстьо Граматик 35 години след създаването на ръкописа следното: С̂з̂п̂ис̂а̂ се̂ с̂іе̂ словц̂е̂ ситничкое̂ м̂о̂ею̂ р̂ѣ̂кою̂ гр̂ѣ̂шною̂ и бр̂енною̂, е̂ще̂ же̂ и д̂ѣ̂х̂о̂^м о̂у̂н̂і̂лом̂ѣ̂ пакы̂ р̂ѣ̂м̂ѣ̂: ѿ̂у̂ра̂ѡ̂ѡ̂ ѿ̂у̂ò̂ кр̂ѣ̂ст̂і̂о̂ у̂ра̂ма̂т̂ѣ̂ко̂с̂: пис̂а̂^х ѿ̂з̂ Кр̂ѣ̂ст̂і̂о̂ Гр̂а̂ма̂т̂і̂к̂ѣ̂з̂ в̂з̂ л̂ѣ̂то̂ ̂ѣ̂ѣ̂с̂ѣ̂ (7203 или 1695 г.) м̂ѣ̂ца̂ д̂е̂к̂ѣ̂^м ̂ї̂. В приписката на йерей Аврам Димитриевич на последния изписан лист 200б, в края на службата за св. Григорий, откриваме съвсем различен стил на датирание (Цонев 1920: 30 – 31): С̂з̂в̂р̂ѣ̂ши̂ с̂зи̂ миней̂, в̂з̂ л̂ѣ̂т̂ѣ̂ ̂ѣ̂ѣ̂р̂ѣ̂ї̂ (7168) ѿ̂ ѿ̂ р̂о̂^к х̂ѣ̂а̂, ̂ѣ̂ѣ̂ѣ̂

(1660 г.), мѣца іюліа: крѣс лѣтѣ ѿ ѿѣ кѣи, крѣс слнцѣ, кѣи. златочислѣ ѿ, индиктїоннѣ гї. іпáхта з кнѣць прїѣтъ рѣскою грѣшною и врѣнною, а след това с тайнопис кѣкѣ ѿицѣѣѣ, което значи „папа Аврам“. Такова пълно указване на календарно-хронологическите цикли, с включване на максималните възможни девет компонента на датирането, а именно: данни за годината – от сътворението на света и според рождество Христово, цифрата на месеца, индикта, кръга на слънцето, кръга на луната, златното число, епакта и темелиона (основанието) е характерно за много от южнославянските печатни издания във Венеция, Цетине, Горажде, манастира Милешево и др. (Шустова 2005: 51 – 54). За сравнение приписките в ръкописите на Кръстьо Граматик и принадлежащите на Аджарското книжовно средище, които са най-близки от гледна точка на традиции и културно влияние до тези на йерей Аврам Димитриевич, не показват такава последователност при употребата и изчерпателност на календарните техники при посочване на времето на създаване на съответния ръкопис. Известните ни маргинални бележки на Кръстьо Граматик се ограничават с посочване само на няколко от тях, най-често това са годината от сътворението на света, годината според рождество Христово и месеца. От описаните от Боньо Ангелов (Ангелов 1977: 97 – 114, 136 – 151), а и от Маньо Стоянов (Стойанов 1978: 66) маргинални бележки в ръкописите на Аджарското книжовно седище най-голям брой откриваме единствено при даскал Филип в Псалтир от 1685 г. и Псалтир от 1692 г. (цит по: Ангелов 1977: 106 – 109), където липсват данни за златното число, епакта и темелиона.

Тези особености на датирането при Йерей Аврам Димитриевич се оказват и в други негови ръкописи. В лист от Псалтир от 1669 г., писан в Карлово и номериран като 154б, четем следната бележка: рѣчка начрѣтавшá ѿ салты сѣи грѣшнѣи и мѣншїи аврамъ іереи димитрієви .

✠ сѣврѣши се въ лѣто 3303, а ѿ рѣ га наше іѣ хѣ. (ѣ)а. х. ѣѣ. мѣца іюліа дї. крѣс слнцѣ ѣ. а лѣнны дї. ѣѣ. з , злато число иї индикто з епá лѣтѣ д . въ вѣластї пловивскыє покрѣилїє старїє планинѣ сел сѣшица, именѣмо касба карлово. Днес псалтирѣтъ се пази в Зографскїя манастир (№ 77), а листѣтъ е в Руската публична библиотека в Санкт Петербург (F.I. № 589), където се съхранява в сбирката на Порфирий Успенски от 1883 г. Описан е в отчета на библиотеката (цит. по: Куев 1979: 57 –

58). Данните публикува Йордан Иванов в „Български старини из Македония“ (Иванов 1931: 254) по Г. Илински в „Рукописи Зографского монастыря на Афоне“ (Илински 1909: 264).

Подобно датиране откриваме и в друга приписка, оставена ни от йерей Аврам Димитриевич, в ръкопис от сбирката на Пловдивската библиотека „Иван Вазов“, която се намира в сборник от 1674 г., заведен под № 115 в каталога на библиотеката (Цонев 1920: 181), известен днес като Аврамов сборник: Исписа се сіа кніга въ лѣтѣ ѿ създаніа мира зрѣв, а ѿ рождѣство га нашего іѵ хѣ аход, мѣа маиа кѣ, крѣг лѣтныи фѣ, а слѣцѣ дѣ, ендиктион бѣ, епахта лѣтѣ г. А рѣка начрѣтавшаго сію кнігѣ многорѣшны Авра^м іереи сынъ Димитриеви(а).

Тук отново срещаме вече познатото ни изобилие от информация, като от всичките девет методики за указване на времето в християнския свят Йерей Аврам Димитриевич е пропуснал само така нареченото основание (темелион) – число, което показва колко дни са изминали до 1 март от предишната фаза на луната.

Тази особеност при датирането открива, че Йерей Аврам Димитриевич е бил високо образован за времето си книжовник, и подсказва, ако не преки контакти и връзки с черногорските и сръбските книжовници печатари, които работят във Венеция и Адриатика през XVI и XVII в. (да не забравяме, че между тях е и българинът Яков Крайков), то със сигурност – много добро познаване на богослужебната литература, излязла от типографиите във Венеция и по Адриатика. По това време разпространението на тези печатни издания става главно през Скопие (откъдето е книжарят Кара Трифон) и манастирите в Света гора. Много е вероятно йерей Аврам Димитриевич да е имал тесни контакти с книжовниците и монашеството на Атон, тъй като през XVII в. връзките между манастирите като Аджарския, Етрополския и Кукленския с тези в Света гора са били активни. Ани Гергова описва тези контакти и взаимни влияния като общност на художествени процеси (Гергова 2004: 435), Красимир Станчев си служи с термина „книжовен район Карлово – Калофер – Аджар – Куклен“ (Станчев 1982: 80), наред с намерилите място в науката Карловско-Аджарска и Етрополско-Средногорска книжовна традиция. За засилените културнообменни процеси между манастирите и книжовниците, работили в тях, говорят и намиращите се днес в библиотеките на Атон ръкописи – продукция на Карловското, Етрополското и Аджарското книжовно средище. Един от тях е излязъл именно изпод перото на йерей Аврам Димитриевич –

Псалтирът от 1669 г., за който стана дума по-горе. Така през XVII в. се забелязват явления и процеси в българския културен живот, които подсказват за по-активно общуване не само с балканските народи, но и със Средна и Западна Европа, за частично преодоляване на духовната изолация на българското население и проникването на нови жанрове и произведения. Много е възможно в Карловско-Аджарското и в Кукленското книжовно средище да са преписвани печатани във Венеция книги. Относно село Аджар Боньо Ангелов също стига до подобно предположение, но го свързва най-вече с руски печатни книги и с по-късния XVIII век (Ангелов 1977: 114 – 115). Но в Кукленския манастир е запазен Служебник, венецианско издание на Божидар Вукович от 1554 г., като една приписка в него, датирана от 1722 г., дава повод на Маньо Стоянов с много големи основания да предполага, че книгата е могла да бъде донесена в манастира към края на XVI век, когато той е в разцвет благодарение на събралите се множество монаси и книжовници от околните родопски манастири, които търсят спасение в него след погромите на помохамеданчени българи (потурнаци) в Чепинския дял на Родопите, предвождани от фанатизирани ходжи и дервиши през 1657 г., когато в областта между Костенец и Станимака (днес Асеновград) са разрушени 33 манастира и 218 църкви⁵. Пак по това време е и предполагаемото пребиваване на йерей Аврам Димитриевич в Кукленския манастир (Василев 1976: 29; Ангелов 1983: 131), където работи и неговият достоен ученик Кръстьо Граматик.

Освен огромното сходство в почерка на двамата книжовници, което изключително затруднява изследователите на ръкописите от XVII в., те и двамата се оказват високо образовани за времето си мъже, и при това много талантиливи художници, калиграфи и миниатюристи. Миней № 45 (86) за месец септември събира техните приписки, а освен това подсказва за среща и на житейските и духовните им пътища. Той обаче дава възможност да забележим и така необходимите на изследователите разлики не толкова в графиката, колкото в организирането и оформянето на маргиналните бележки. Специфичният стил на датирание (доколкото има такова в приписките), който се появява най-вече в по-късните Аврамови преписи, би могъл да бъде допълнителен критерий при определянето на авторството на йерей Аврам Димитриевич за изследователите на българското книжовно и езиково наследство от XVII век.

⁵ Хроника на поп Методий Драгинов от с. Коровá (с. Драгиново), цит. по: Иванов 1935, 80 – 91.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1977:** Ангелов, Б. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977.
- Ангелов 1983:** Ангелов, Б. Кръстьо Граматик – книжовник от XVII в. в Кукленския манастир. // *Старобългарското книжовно наследство*. София: Наука и изкуство, 1983, 130 – 132.
- Василев 1976:** Василев, В. П. Книжовникът от Карлово. // *Славяни*, бр. 7, 1976, 28 – 29.
- Василев 1979:** Василев, В. *Троянски дамаскин – български паметник от XVII в.* (Към характеристиката на писмеността на ранния новобългарски период). Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1979.
- Гергова, съст. 2004:** *Българска книга. Енциклопедия*. Състав. Ани Гергова. София, Москва: Пенсофт, 2004.
- Иванов 1931:** Иванов, Й. *Български старини из Македония*, 1931 (фототипно изд.). София, 1970.
- Иванов 1935:** Иванов, Й. Старобългарски разкази. Текстове, новобългарски преводи, бележки, т. 1. // *Университетска библиотека*, № 165. София, 1935.
- Илински 1909:** Ильинский, Г. Рукописи Зографского монастыря на Афоне. // *Известия русского археологического института в Константинополе*, т. XIII, № 59, София, 1909, 253 – 276.
- Куев 1979:** Куев, К. *Съдбата на старобългарските ръкописи чрез векове*. София: Наука и изкуство, 1979.
- Станчев 1982:** Станчев, Кр. *Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“*, постъпили след 1920 год. София: Изд. на Нар. библиотека „Кирил и Методий“, 1982.
- Стоянов 1954:** Стоянов, М. Един български културен център в Родопите през турската епоха. // *Годишник на музеите в Пловдивски окръг*, 1, 1954, 255 – 263.
- Стоянов 1978:** Стоянов, М. *Букви и книги. Студии по история на българската писменост*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Цонев 1920:** Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София: Държавна печатница, 1920.
- Шустова 2005:** Шустова Ю. Э. Проблемы датировки венецианских кириллических печатных изданий XVI века. // *Естественнонаучная книжность в культуре Руси*. Москва: Наука, 2005, 51 – 60.